

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

**Острозька академія XVI–XVII століття: Енциклопедія. –
Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія»,
2011. – 512 с.**

Вихід у світ книги «Острозька академія» без перебільшення – явище в історико-культурному житті України. Написана в енциклопедичній формі, вона є повноцінним науковим дослідженням однієї з яскравих сторінок історії України епохи відродження її національної та духовної ідентичності. Цілком природно, що у змістовому центрі видання перебуває сама академія, котра збирала у своїх стінах інтелектуальну еліту зі всього східнослов'янського світу. Недовга її історія позначена такими досягненнями, котрі і в наш час не втратили своєї неминущої цінності.

Насамперед це знаменита Острозька Біблія, видана під орудою друкаря Івана Федорова в 1581 р. Їй у книзі присвячено дві статті. У першій, написаній Н.Бондар, подано опис стародруку з факсимільними зображеннями титульної та інших його сторінок; у другій, авторами якої є П.Кралуок, о. Р.Турконяк та І.Пасічник, подається докладна історія створення, джерельна основа й поширення Острозької Біблії серед православних слов'ян. Енциклопедичний жанр, як правило, вимагає подавати усталені, а то й хрестоматійні істини. Натомість ця стаття, як і багато інших у книзі, долає таку методу викладу і є повноцінною науковою розвідкою. Часом полемічною, як у сюжеті про так звану Геннадієву Біблію 1499 р. новгородського походження, яка тривалий час уважалась єдиною основою Острозької. Незважаючи на певну іронію щодо «російсько-української дружби» і наставництво «старшого брата», автори у цілому запропонували цілком зважену концепцію джерельної основи Острозької Біблії. Слідом за М.Ковальським, І.Мицьком та іншими, вони вважають, що при виданні Святого Письма І.Федоров та його помічники використали широке коло джерел, у тому числі й грецькі переклади, котрі найбільше відповідали традиціям східних церков. Здаються доречними у цій статті й авторські припущення про керівництво виданням із боку Герасима Смотрицького, редакторську роботу Тимофія Михайловича, організаційну – Михайла Гарабурди, який привіз князеві Василеві-Костянтиніві Острозькому повну Біблію від царя Івана Грозного, перекладацьку – Діонісія Раллі, Євстахія Натаніеля та ін. Вони не мають документального підтвердження, але цілком вірогідні, оскільки така гігантська, як на той час, робота вимагала зусиль багатьох людей. Замовником, меценатом і організатором видання Біблії був князь В.-К.Острозький, відомий політичний і військовий діяч, меценат освіти, покровитель православ'я в Україні. Про нього йдеться в багатьох матеріалах енциклопедії, але докладно – у статті І.Ворончук

«Острозький Василь-Константин». Тут український князь постає фігурою європейського масштабу. На конвокаційному сеймі 1587 р. він називався серед можливих претендентів на польський королівський престол. Був людиною незалежних поглядів. Виступав проти Люблінської унії 1569 р. і не прийняв Брестську 1596 р. Очолив альтернативний православний собор у Бресті, котрий ухвалив протестацію проти церковної унії. У 1599 р. брав участь в антиуніатському з'їзді православних і протестантів у Вільні та підписав акт конфедерації.

Змістовні статті присвячено острозьким академії (В.Яремчук, П.Кралуок) та друкарні (М.Ковальський, І.Пасічник), а також І.Федорову (М.Ковальський). Діяльність цих інституцій, як і видатного слов'янського друкаря, настільки взаємопов'язані, що їх практично неможливо розділити. Організація друкарні запрошеним В.-К.Острозьким до Острога І.Федоровим спричинила не лише облаштування будинку для видання книг, але й відкриття школи для навчання молодих людей. Згідно з повідомленням, уміщеним в «Азбуці» («Букварі») І.Федорова, князь В.-К.Острозький зібрав мужів, які знали в божественному писанні, володіли грецькою, латинською і руською мовами та приставив їх до «дитячого училища». Як цілком слушно йдеться у статті П.Кралуока, школа існувала в комплексі з друкарнею, що передбачало функціонування не лише початкової освіти, але й середньої і навіть вищої. Її викладачі редагували і готували тексти до друку, а друкарі видавали їх. З аналізу текстів Острозької Біблії випливає, що до перекладацької роботи було залучено не лише вчителів, а й учнів, а це свідчить про достатньо високий рівень освітньої справи у школі.

У заповіті княгині Гальшки Острозької від 16 березня 1597 р. цю школу названо академією. Князь В.-К.Острозький у листі до папи Григорія XIII звертався з проханням, щоби з Рима до Острога надіслали вчених-богословів: «Людей грецької тієї ж віри для колегіуму в Острозі, порядних і освічених, які б перекладали грецькі книжки на слов'янську, а якщо це можливо, то й на грецьку мову». Прохання залишилося без відповіді, але для нас, у даному разі, важливе свідчення, яких високоосвічених кадрів потребувала Острозька академія. Є підстави також вважати, що В.-К.Острозький посилав дітей своїх дворян навчатися до Рима – у грецький колегіум св.Афанасія.

П.Кралуок наводить цілу низку відгуків відомих європейців і українців кінця XVI – початку XVII ст. (Горацій Спаноцці, Симон Пекалід, Захарія Копистенський та ін.) про Острозьку школу. Одні називали її «тримовною гімназією», інші – колегіумом, треті – академією. Так, у виданій у 1587 р. збірці полемічних творів Г.Смотрицького («Ключ царства небесного» і «Календар римський новий») відзначено, що вони написані в «Академии Острозькой». Свідчення Г.Смотрицького тим більше заслуговує на довіру, оскільки саме його вважають першим ректором цього закладу. Із зібраних автором матеріалів про фінальний період існування Острозької академії, котрий прийшовся на 1620–1630-ті рр., видно, що на той час вона не мала не лише урядової, але й приватної підтримки. Онука В.-К.Острозького – Анна-Алоїза Ходкевич, як сказано в «Острозькому літописці», не тільки «напустила» в місто єзуїтів, але й позбавила академію належного утримання. Після придушення повстання православних острозьких міщан 1636 р. влада ліквідувала в місті всі православні інституції, запровадивши унію.

Безперечно, заслугою видавців і авторів енциклопедії є те, що вони зібрали відомості про всіх, хто так чи інакше був пов'язаний з острозьким науково-освітнім і видавничим життям. Зокрема, це Петро Конашевич-Сагайдачний, визначний український гетьман, Герасим Смотрицький, видатний письменник-полеміст, його син Мелетій Смотрицький, один з укладачів Острозької Біблії і автор слов'яноруської граматики, Іов Борецький, відомий церковний і політичний діяч, грецькі книжники Діонісій Раллі та Кирило Лукаріс і цілий ряд інших. Не завжди в авторів були однозначні підтверджуючі дані, а тому в окремих статтях говориться про зв'язок цих людей з Острозькою академією з певними застереженнями.

Помітне місце в енциклопедії посідає тема богословської та філософської думки, яка характеризувала острозький інтелектуальний осередок другої половини XVI – першої третини XVII ст. Так чи інакше тема ця звучить у більшості статей, але має й окреме висвітлення під гаслом «Богословська та філософська думка в Острозькій академії» (П.Кральнок), де цілком переконливо показано, що постання закладу та видання Острозької Біблії було відповіддю української еліти на виклик католицького і протестантського Заходу, намагання створити конкурентоспроможну богословську й філософську православну культуру.

Не відкидаючи культурних елементів Заходу, острозькі богослови та філософи перевагу віддавали візантійсько-руським традиціям. Найбільше це виявлялося у ставленні до церковнослов'янської мови, яку вони вважали «божественною». Це також було відповіддю на твердження католицьких церковних діячів (Петро Скарґа) про те, що старослов'янською мовою неможливо богословствувати. Як засвідчило видання Біблії та інших книг Острозької друкарні, богословствувати можна було не лише старослов'янською, але й українізованою старослов'янською. Острозькі книжки, по суті, продовжили справу слов'янських першопросвітителів Кирила і Мефодія, котрі ще в IX ст. ствердили старослов'янську мову як сакральну.

Серія статей присвячена власне місту Острогу, його історії, архітектурно-планувальному розвитку, економіці у XVI – першій половині XVII ст. (П.Ричков, А.Заець). Саме ці матеріали відповідають на питання, яке постійно виникає при обговоренні теми Острозької академії: чому ж саме в Острозі? Виховані на централізації подібних явищ у наш час, ми не можемо повною мірою збагнути цей, здавалося б, провінційно-волинський культурний феномен XVI ст.

Звичайно, тут не обійшлося і без його величності випадку, але й він був приурочений до місця з давніми традиціями міського життя. Уперше Острог згадується в Іпатіївському літописі під 1100 р., коли разом із Божеськом він став центром князівської волості онука Ярослава Мудрого – Давида Ігоровича. В епоху пізнього середньовіччя Острог став осідком князів Острозьких, які впродовж XVI–XVII ст. перетворили його на одне з найбільших і найрозвинутіших українських міст. Як пише П.Ричков, Острог поступався лише Києву, Львову, Луцьку і Кам'янцю. Не випадково поет Симон Пекалід у творі «Про Острозьку війну» назвав його «прекрасним містом».

Розповідаючи про Острозьку академію й людей, які працювали або навчалися в ній, автори енциклопедії, природно, не могли обійти увагою і її дослідників. Цій темі присвячено розлогу статтю «Острозька академія в історіографічній традиції»

(В.Яремчук), а також невеликі, але змістовні персональні гасла про вчених ХІХ–ХХ ст., які досліджували історію Острога та академії. Серед них були М.Максимович, С.Голубев, І.Франко, М.Грушевський, Я.Ісаєвич, М.Ковальський, Н.Яковенко.

Як і в інших темах, автори історіографічних статей не обмежилися нагадуваннями хрестоматійних істин, але показали думки дослідників в усій контроверсійній їх повноті. Особливо це стосується проблеми часу утворення Острозької академії. Більшість істориків цілком слушно відносили цю подію до 1560–1570-х рр., пов'язуючи її з культурно-просвітницькою діяльністю князя В.-К.Острозького. Проте М.Петров на підставі епітафії князеві Костянтиніві Острозькому вважав за можливе датувати заснування культурно-освітнього осередку в Острозі кінцем ХV ст.

В енциклопедії читач знайде також і різні оцінки самої академії – від ідеалізовано-захоплених, притаманних дослідженням пострадянського періоду (М.Ковальський, Я.Ісаєвич, І.Мицько) до стримано-критичних, як у М.Грушевського (можливо, не так до академії, як до її засновника – князя В.-К.Острозького, який, на думку історика, «не показував енергії, рішучості, ініціативи» і при таких величезних можливостях міг би «постягати найкращі наукові сили сучасної Європи»; натомість у М.Грушевського не було жодного сумніву в тому, що острозький навчальний заклад відіграв важливу роль у культурно-національному русі кінця ХVІ – початку ХVІІ ст.).

Цілком умотивовано виглядають у книзі статті про інституції, які не лише продовжували культурно-освітню діяльність в Острозі, започатковану школою В.-К.Острозького, але й поряд із нею стали тією основою, на якій відродилися просвітницькі традиції у цьому місті в наш час. Цей феномен, можливо, краще за інші підтверджує справедливості учення академіка В.Вернадського про ноосферу.

Заслугує на відзначення багатий ілюстративний ряд енциклопедій, який включає факсимільні зображення титулів і окремих сторінок друкованих видань із кінця ХVІ – першої половини ХVІІ ст., рукописних листів, аксонометричних планів, карто-схем і гравюр Острога ХVІІ–ХІХ ст., ікон та іконних окладів, меморіальних монументів – надгробних пам'ятників, парадних портретів родини Острозьких та їх сучасників. Це не просто ілюстрації до тих чи інших статей енциклопедії, а, по суті, самодостатня її складова. Можливо, саме вона найбільше вводить читачів книги «Острозька академія» в духовно-культурну атмосферу та історичний інтер'єр України ХVІ–ХVІІ ст. Недарма ж народна мудрість говорить, що краще один раз побачити, аніж багато разів почути.

Сказане тут про книгу «Острозька академія» – не рецензія, а лише мое особисте враження від неї. Воно ж не просто позитивне, але захоплююче-позитивне. Здається, що під час її читання і споглядання іконографічного матеріалу я сам був сучасником тих подій. За це велике спасибі всьому авторському колективу, редакційній колегії, видавництву Національного університету «Острозька академія» і, звичайно ж, головним організаторам цієї великої роботи – ректорові університету І.Пасічнику та проректорові П.Кралоюку. Не маю найменшого сумніву, що ця книга викличе великий читацький інтерес і стане своєрідною візитною карткою старовинного українського міста Острога.

П.П.Толочко (Київ)